

Hegy Ádám

A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között: digitális dokumentációs tár kialakítása

Záró beszámoló

NKFIH FK-123974

A projektervben megfogalmazott célkitűzéseknek megfelelően a kutatócsoport az összes vállalt feladatát teljesítette. Annak ellenére, hogy a világiárvány egy időre lehetetlenné tette a levéltári kutatást, a hosszabbítási engedélyek segítségével minden kötelezettségünket megvalósítottuk. Így a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásának köszönhetően egy olyan alapkutatást sikerült elvégezni, amely a Békési Református Egyházmegye összes fellelhető 18. századi levéltári forrását feltárta.

Forráskiadás

A kutatási tervben vállalt legfontosabb célkitűzésünk két forráskiadvány kiadása illetve a források interneten való hozzáférése megvalósítása volt. Ezt sikeresen meg is tettük, ugyanis 2021-ben jelent meg az egyházmegye első jegyzőkönyvének¹ szövegét közreadó kötetünk, 2022-ben pedig az összeírásokat és egyházlátogatásokat tartalmazó könyvünk.² Mindkét kötet elektronikus változata nyílt hozzáférésű, ráadásul DOI azonosítóval is rendelkeznek, amely biztosítja azok hosszú távú digitális fennmaradását. Mivel a békési egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyve ordinációs listákat is tartalmaz, és az egyházlátogatási protokollumok szintén közlik a gyülekezetekben szolgáló lelkipásztorok neveit, ezért a vállalt prozopográfiai kutatást is elvégeztük. A prozopográfiai eredményeinket külön tanulmányban jelentettük meg a Délvidéki Szemle című folyóiratban.³ A vállalt két könyvön túl a Bácsország című folyóiratban is közöltünk forrást, amelyben a torontálvásárhelyi egyházközség megszervezésének dokumentumát adtuk közre.⁴

A hazai történetkutatásra nem jellemző, hogy a levéltárakban talált forrásokat még forrásközlés előtt nyilvánosságra hozzák. A forrásgyűjtés során szembesültünk azzal, hogy olyan nagy mennyiségben kerültek elő dokumentumok a békési egyházmegye történetével kapcsolatban, hogy azok könyvben való közreadása nem lehetséges, ezért úgy döntöttünk, hogy minden általunk talált dokumentumot elérhetővé teszünk. A kutatás számára létrehozott repozitóriumban összesen 693 rekord található, amelyek a békési esperesség 18. századi történetével kapcsolatosak.⁵ Ezeknek egyharmadát publikáltuk könyv formájában, a többi esetben az eredeti dokumentumról készített digitális felvételt szolgáltatjuk, ezáltal lehetővé tesszük, hogy mások is kutathassák az egyházmegye történetét anélkül, hogy nekik a levéltárakban újra meg kelljen találniuk a dokumentumokat. Bizonyos esetekben a digitális felvételeket csak korlátozva szolgáltatjuk, mert az eredetit őrző közgyűjtemény nem járult hozzá annak interneten történő szabadon elérhetővé tételéhez.

¹ Hegyi Ádám [et al.], A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839), Debrecen, 2021.

² Hegyi Ádám [et al.], Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1721 és 1820 (1830) között, Debrecen, 2022.

³ Hegyi Ádám, Előtanulmány a Békési Református Egyházmegye történeti névtárához, Délvidéki Szemle 7(2020/1-2), 5–17.

⁴ Hegyi Ádám, A debeljacsai református egyház megszervezésének első dokumentuma: 1795, Bácsország, 81(2017/4), 26–31.

⁵ <http://bekref.bibl.u-szeged.hu>

Kutatásmódszertan és infrastruktúra

A kutatás alapvető célkitűzése az volt, hogy a történeti Békési Református Egyházmegye gyülekezeteinek levéltári forrásait tárja föl. A kálvinista egyház múltjának sajátosságaiból adódóan ezek az iratok egyházközségek, egyházkerületi levéltárak, megyei levéltárak, családi levéltárak illetve katolikus gyűjteményekben találhatóak meg. Ennek érdekében a kutatócsoport tagjai Magyarországon, Romániában és Szerbiában felkeresték a ma is létező egyházközségeket és kézbe vették a még elérhető iratokat. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában illetve a Királyhágómelléki Református Egyházkerület központi irodájában megnézték, hogy a békési egyházmegyének milyen irattípusai maradtak meg. Ezzel párhuzamosan Arad, Békés, Csongrád és Csanád vármegyék levéltárát is átnéztük, amelyekben a reformátusokra vonatkozó iratokat kerestünk a nemesi közgyűlések iratanyaga illetve a polgári peres anyagok között. Azoknak a településeknek, amelyeknek maradtak fenn 18. századi levéltárai, azokban szintén végeztünk kutatást, mert a református mezővárosok közigazgatása az általunk vizsgált időszakban szorosán összefonódott a kálvinista egyházigazgatással. Így például Hódmezővásárhely és Gyoma települési iratai között nagy számban találtunk a református egyházra vonatkozó forrásokat. Az országos kormányhivatalok levéltáraiban is végeztünk célzott kutatásokat, mert az állam ellenőrizte a református egyház működését, ezért gyülekezeti források bizonyos esetekben csak központi hivatalok iratai között maradtak fenn. Ennek köszönhetően a kancelláriai levéltárban eddig teljesen ismeretlen református gyülekezet létezésére bukkantunk: kiderült, hogy az uralkodót értesítették arról, hogy Csanyteleken engedély nélküli gyülekezetszervezés történt.⁶ A Károlyi, a Harruckern, az Erdődy és a Rudnyánszky családok levéltáraiban is végeztünk kutatásokat, mert ezek a familiák kegyurakként felügyelték a református egyházközségek működését. A váci,⁷ a nagyváradi és a csanádi katolikus püspöki levéltárakban szintén a reformátusokra vonatkozó iratokat kerestünk, így sikerült megtalálni a váradi püspökség több egyházlátogatási jegyzőkönyvét illetve a csanádi püspök lélekösszeírásait.

A beazonosított forrásokat minden esetben digitalizáltuk, és feltöltöttük azokat a kutatócsoport igényei szerint kialakított repozitóriumba. Ezt követően a rekordokat metaadatokkal láttuk el, és regesztákat készítettünk hozzájuk. Ezek után kiválasztottuk azokat a dokumentumokat, amelyeket forráskiadásra tartottunk érdekesnek, ezért azokat átírtuk, és előkészítettük azokat nyomtatásban való megjelenésre.

A repozitórium működését a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtára biztosította. Az e-prints rendszer ismert, szabványos repozitórium-kezelő szoftver, ezért az adatbázis hosszútávú fennmaradása is biztosított, mivel az egyetem mindegyik repozitóriumát ezzel a rendszerrel működteti. Verzióváltáskor ezért az adatok könnyen konvertálhatók. Ez különösen hasznos, ugyanis a projekt lezárulása után nem szükséges tovább finanszírozni a szoftver működését.

A kora újkori magyar, latin és német nyelvű forrásszövegek kiadásával kapcsolatban a hazai történettudomány többször is állást foglalt. Ezeket az iránymutatásokat a források átírása során figyelembe vettük, és ennek megfelelően a következő átírási szabályokat alkalmaztuk. A magyar nyelvű szövegek esetében a szókezdő nagybetűk írásmódjakor a mai magyar helyesírási szabályokat alkalmaztuk. A mássalhangzókat betűhíven írtuk át, még akkor is, ha az ellenkezett a mai helyesírás szabályaival (pl. *ekklézsia, ollyan, ehez, halgató*

⁶ Hegyi Ádám, Református gyülekezet alapítása Csanyban (Csanytelek) 1753-ban in Kiss Réka (szerk.), Hagyomány, identitás, történelem 2021, Budapest, 2022, 85–104

⁷ Mivel Holl Béla kiadta a váci egyházmegye protestánsokra vonatkozó egyházlátogatási iratait, ezért a váci gyűjteményben komolyabb kutatást nem végeztünk.

stb.). A *tz* és a *ts* betűket nem írtuk át *c* és *cs* betűkké. Ahol a hangértéke megköveteli, ott az *s* betűt *zs*-vé (*ekklésia* – *ekklészia*), az *i* betűt *j*-vé (*ifjú* – *iffjú*) a *dj* betűket *gy*-vé (*edj* – *egy*) írtuk át. A magánhangzók hosszúságának vagy rövidegének megadásánál mindig a mai helyesírás szerint tettük ki az ékezeteket. A magyar szavak egybe- és különírásakor a mai helyesírás szabályait vettük figyelembe. A szövegek központozásában a mai mondat szerkesztési elveket vettük figyelembe, vagyis a mondatrészeket elválasztó vesszőket, pontosvesszőket kitettük, függetlenül attól, hogy az eredeti szövegben megtalálható volt-e, vagy sem. A többtagú hely- és személyneveket a mai helyesírás szabályai szerint egybeírtuk, de az eredeti nagy kezdőbetűket meghagytuk (például: *HódMezőVásárhely*). A latin főneveket a latin nyelv szabályai szerint ékezetek nélkül írtuk át, de a latin tövű, viszont magyarul ragozott igék toldalékaira kitettük az ékezeteket. Függetlenül attól, hogy milyen nyelven íródott, a folyószövegben szereplő megszólításokat kisbetűvel írtuk, de a címzésben és levélcímekben szereplő megszólításokat nem. Magyar nyelvű szövegek esetében a hónapok neveit kisbetűvel írtuk. A német főneveket a mai helyesírás szerint nagy kezdőbetűvel írtuk. A német nyelvű szövegeknél a *ß*-t nem írtuk át a mai helyesírási szabályoknak megfelelő *ss*-re, hanem meghagytuk az eredeti változatot.

Kutatási eredmények

A pályázat megfogalmazásakor három kutatási célt különböztettünk meg: a vallásos élettel kapcsolatos eseményeket (például: hitélet, ünnepek, egyházfegyelmi ügyek, ecclesiolák, hitvilág, vallásos értékrend, vallási tolerancia, felekezeti konfliktusok), a gyülekezet külső és belső kapcsolatait valamint a művelődési viszonyokat.

A vállaltaknak megfelelően ezekkel a témákkal kapcsolatban a kutatócsoport aktív publikációs tevékenységet folytatott: összesen 53 publikációnk jelent meg. Ezek közül két könyv, tizenhárom folyóiratcikk, huszonegy könyvfejezet és tizenöt konferenciaelőadás. Valójában több konferenciaelőadást tartottunk, de a projekt előrehaladtával ezek jelentős része tanulmányra fejlődött, és megjelent. A beszámoló írásakor a publikációs listában két olyan tétel található, amelyeket a szerkesztőségek elfogadtak, de még nem jelentek meg.⁸ Ezeket az EPR felületen már bibliográfiai adatokkal szerepeltetjük. Mindezen túl 2023-ban fog megjelenni a grazi egyetemen tartott előadás írott változata. Ezt az EPR rendszerben még egyéb előadásként szerepeltetjük, mert a megjelenési adatai nem ismertek.⁹

A vallásos élet területén sok új ismerettel sikerült a történeti kutatást megismertetnünk. Fontosnak kiemelni ezek közül a Tiszántúli Református Egyházkerült irányításával kapcsolatos eredményeinket, mert ezekből kiderül, hogy a vértelen ellenreformáció időszakában is működött az egyházlátogatás intézménye, miközben az hivatalosan be volt tiltva.¹⁰ Szintén újdonságnak tekinthető a rittbergi egyházközség kettős megalapítását feltáró tanulmány, illetve Mária Teréziának a reformátusok gondolkozásában létező népszerű(tlen)ségét bemutató elemzés.¹¹

⁸ Szász Lajos, „...örökös nyomorúságra ide kérhoztatva...” Egy megrekedt lelkeszi életpálya: Glöckner Jakob lieblingi lelkipásztor élete, *Délvidéki Szemle*, 9(2022/1). Hegyi Ádám, Bázeli disputációk hungarus paratextusai 1586–1759 in: Kolombán Vilmos (szerk.), *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022.

⁹ Hegyi Ádám, *Die Privatspäre der Städten Südostungarns in Stadt und Zukunft*. Europa und sein Südosten im 18. Jahrhundert, Graz, 2021. 05. 28.

¹⁰ Szabadi István, *A Tiszántúli Református Egyházkerület igazgatása és az egyházlátogatás a 18. században* in: Csorba Dávid (szerk.), *Vértelen ellenreformáció*, Budapest, 2020, 280–290.

¹¹ Hegyi Ádám, *The Dual Foundation of the Rittberg (Végyvár/Tormac) Reformed Parish in 1786 and 1794*, *Annales Universitatis Apulensis Series Historica* (2018), 313–329. Hegyi Ádám, *Mária Terézia alakja a református kegyességben a Körös-Maros Közi Szent Társaságban* in: Maczák Ibolya (szerk.), *Második Mária*, Budapest, 2018, 65–76.

A gyülekezeteken belül létező kapcsolatrendszereket nagyon jól mutatja be a rektorok szerepvállalásáról írt tanulmány.¹² Az Arad megyei Vadász középkori eredetű templomának katolikus jelképeit még a 18. században is a református kultusz részének tekintették a falu lakói. Az úgynevezett Moloch bálvány népszerűségét bemutató elemzés hitelesen ábrázolja, hogyan fejlődött, alakult a református identitás a 18. században.¹³ A békési egyházmegye viszont nem volt teljesen elszigetelt. Sikerült több európai szintű kapcsolatot találnunk, amelyek azt igazolják, hogy a periférián élők is részesei voltak az európai szellemi áramlatoknak. Így például megállapítottuk, hogy a Bánságba Svájcból érkeztek lelképásztorok,¹⁴ és a Nyugat-európai könyvkereskedésekkel még a Dél-Alföldön is voltak olyan személyek, akik kapcsolatokat építettek ki.¹⁵

A művelődési viszonyokba leginkább az olvasmányműveltség elemzésén keresztül tudtunk bepillantást nyerni. Ezekből kiderült, hogy bizonyos esetekben a református parasztok a könyveket varázserejű tárgyaknak tekintették, máskor pedig tudományos eszközként használták azt.¹⁶ Sikerült azt is bebizonyítani, hogy Békés városában olyan titokban használt kéziratot passiót rejtegettek évtizedekig, amelynek létezéséről az egész település tudott, mégsem tudták azt a felsőbb hatóságok elkobozni.¹⁷ Több nyomát is találtuk annak, hogy a közösségi könyvhasználat egyszerű formái is létrejöttek a Dél-Alföldön.¹⁸ A vésztői egyházközség 18. századi krónikáját elemezve kiderült, hogy a falu lakossága mélyen elhallgatta a Szegedinác Péro-féle felkelésben való részvételét.¹⁹

Nyílt hozzáférésű adatbázis

Az OTKA kutatások eredményeinek közzétételénél alapvető elvárás, hogy azok nyílt hozzáférésűek legyenek. Ezt a szempontot a kutatási rendszerünk kialakításánál messzemenőleg figyelembe vettük, ugyanis nemcsak a megjelent publikációk érhetőek el az MTA repozitóriumában, hanem létrehoztunk egy olyan repozitóriumot is, amelyik csak a Békési Református Egyházmegye történetével kapcsolatos forrásokat szolgáltatja.²⁰

A rendszer működési elve az Open Access elvárásokra épül, ezért az bárki számára az interneten elérhető. Célunk, hogy kutatási adatainkat – vagyis a feltárt forrásokat – széles körben elérhetővé tegyük. A rendszer minden forrásról tartalmaz metaadatokat, és az eredeti forrás digitális felvételét. Regesztát illetve átirást viszont csak abban az esetben, ha azt nyomtatott formában is közzétettük.

¹² Hegyi Ádám, *Rektorok lelkesi szolgálatai* in Bárh Dániel (szerk.), *Papok a 18 – 20. századi lokális közösségekben*, Budapest, 2021, 111–121.

¹³ Hegyi Ádám, *Moloch bálvány Vadász* in Emödi András (szerk.), *KRE 100*, Nagyvárad, 2020, 376–397.

¹⁴ Szász Lajos, „...örökös nyomorúságra ide kérhoztatva...” Egy megrekedt lelkesi életpálya: Glöckner Jakab lieblingi lelképásztor élete, *Délvidéki Szemle*, 9(2022/1). Hegyi Ádám, *Bázeli disputációk hungarus paratextusai 1586–1759* in: Kolombán Vilmos (szerk.), *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022.

¹⁵ Hegyi Ádám, *Der Buchhandel zwischen der Stadt Basel und dem Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert*, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* (2022), 21–33.

¹⁶ Hegyi Ádám, *Tárgykultúra vagy könyvkultúra*, in Kolombán Vilmos (szerk.), *A reformáció öröksége*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 544–560.

¹⁷ Hegyi Ádám, *Kéziratok olvasói és befogadói a református egyházban a 18. században* in Csorba Dávid (szerk.), „...Tanácsaid hűség és igazság”, Budapest, 2021, 197–212.

¹⁸ Hegyi Ádám, *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?* in Dóbék Ágnes (szerk.), *Könyvek magántulajdonban*, Budapest, 2020, 87–98.

¹⁹ Hegyi Ádám, *Elhallgatott múlt* in: Rada János (szerk.), *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*, Miskolc, 2022, 352–361.

²⁰ <http://bekref.bibl.u-szeged.hu>

Az adatbázis feltöltése a projekt lezárulása után is folyamatos, a regeszták és az átírások is tovább bővülnek, mivel az OTKA finanszírozás befejezése után is szeretnénk újabb forráskiadványokat megjelentetni.

Kutatócsoport

A kutatás vezetője a teljes időszakban Hegyi Ádám volt, aki megtervezte a repozitórium kialakítását, és irányította a kutatók munkáját. Vezetésével készült el két forráskiadvány, és meghatározta a levéltári kutatómunkák sorrendjét is. Folyamatosan felügyelte a források metaadatolását, regesztázását és átírását. Kapcsolatot tartott más kutatócsoportokkal, megszervezte saját kutatócsoportjának konferenciákon történő részvételét, és adminisztrálta a projektvezetéssel járó hivatali feladatokat.

Magyar és latin nyelvű források felkutatását és átírását végezte el Szabadi István, Tóth Levente, Presztóczki Zoltán és Veres Tünde. Veres Tünde még hallgatóként csatlakozott a projekthez, majd 2021-ben sikeresen megvédte doktori disszertációját. Szász Lajos feladata a német nyelvű források feldolgozása volt.

A projekt futamideje alatt sikerült több hallgatót is bevonni a munkába. A Szegedi Tudományegyetemről Báthori Anna Krisztina, Boldizsár Dóra, Csík Ádám Lajos, El-Shami Mona, Losonc Ilona, Nagy Vivien Gabriella, Radnai Kitti, Redenczki István és Teutsch Ágota vettek részt a munkában. A Debreceni Egyetemről pedig Veres Tünde. A hallgatók többsége gyülekezeti levéltári feltárómunkában segített, így például többször jártunk velük Szerbiában Bácsfeketehegyén. A kutatási témában való mélyebb elmerülés jele, hogy ketten szakdolgozati témának is választották a Békési Református Egyházmegye történetét. Teutsch Ágota Christovich Imre csanádi püspök könyvtárának rekonstrukcióját végezte el, Losonc Ilona több 19. századi csanádi püspök könyvtárával foglalkozott. El-Sahmi Mona Országos Tudományos Diákköri versenyen harmadik helyezést ért el a dolgozatával.

Ismeretterjesztés

Fontos feladatnak tekintettük a tudományos műhelyeken kívül a közvélemény tájékoztatását is, ezért a csoport tagjai rendszeresen részt vettek a történeti Békés-Bánáti Református Egyházmegye gyülekezeteinek találkozóin, illetve nyilatkozatokat adtak újságoknak, rádióknak, hírportáloknak.